卐

।। बिल्हणीयम् ।।

卐

रचयिता
पंडित ओगेटि परीक्षित् शर्मा, एम्. ए.

परीक्षिन्नाटकचक्रम्... १७

卐

।। बिल्हणीयम् ।।

卐

रचयिता
पंडित ओगेटि परीक्षित् शर्मा, एम्. ए.

प्रकाशक: —

ओगेटि अच्युतराम शास्त्री एम्. ए.

卐

पुस्तक प्राप्तिस्थलम् —

पं. ओगेटि परीक्षित् शर्मा एम्. ए.

जि ७, शिवकीर्ति, घोरपडी,

पुणे ४११ ००१.

महाराष्ट्र (भारत)

卐

सर्वाधिकारा: —

प्रकाशकायत्ता:

卐

मुद्रक: —

मे. शंकरराव राजहंस आणि कंपनी

२०३८, जान महंमद स्ट्रीट, पुणे ४११ ००१.

महाराष्ट्र (भारत)

।। बिल्हणीयम् ।।

वन्दे प्रभाविनममुं सरसं महान्तं ।
संतानवज्जगतिं संततिमूलभूतम् ।
लावण्य शोभितमहर्निशसंगमार्त्तं ।
सौन्दर्यपायिनमहं मधुयौवनारव्यम् ।।

(नान्द्यन्ते)

शशी — अयि भोः सभास्तारः अद्य वयं काश्मीरपण्डितं विल्हणकवेः जीवितमुद्दिश्यकृतं नाटकं बिल्हणीयं प्रयोक्तुं उद्यतास्मः। तदर्थं मे जाया ज्योत्स्ना अस्मिन् नाटके यामिनी पात्रधारी भविष्यति।

ज्योत्स्ना — (सवेगं प्रविश्य) अरे प्रिय किमर्थं मम नाम सर्वेषां समक्षं घोषयसि। नाहमुक्ताऽस्मि यत्किमपि भवता नाटकमुद्दिश्य। किमेतत् नाटकम्? कोऽयं कविः? सविस्तरं कथय प्रथमतः। अनन्तरं यदि इच्छा भवेत् तर्हि नटिष्याभि।

शशी — अधुना कथयितुमेव अत्राऽगतोऽस्मि। कथयामि शृणु। अस्य नाटकस्य नाम बिल्हणीयम्। अस्य नाटकस्य कर्ता गीर्वाणान्ध्रभाषाप्रवीणः कलाभिमानी महाकविः पण्डित परीक्षित् शर्मा।

ज्योत्स्ना— अयं महाकविः कथम्?

शशी — अयं यशोधरा महाकाव्यकर्ता। तस्मात् अयं महाकविः।

ज्योत्स्ना — कलाभिमानी कथम्?

शशी — ललित गीता लहरी इति, अक्षय गीत रामायणमिति च गेय-काव्यद्वयं लिलेख तस्मात् कलाभिमानी। अस्य गौर्वाणगेयचक्रवर्तीति नामान्तरमपि विद्यते।

ज्योत्स्ना — पण्डितः कथम्।

शशी — अयं आबाल्यं गीर्वाणान्ध्रभाषाद्वये कृतपरिश्रमः। तयोः भाषयोः पदवीरश्च। अयं विंशति संवत्सराणि शालासु गीर्वाणान्ध्राग्ल भाषाः बोधयामास।

ज्योत्स्ना — अधुना विदितास्मि। अहं सानन्दं अस्मिन्नाटके बहुरूपी भविष्यामि।

शशी — प्रिये ज्योत्स्ने अस्मिन् वसन्ततौ किंचित् संगीतकं श्रावय।

ज्योत्स्ना — प्रिय, शृणु श्रावयामि।

गीतम् (वसन्त रागे)

अये संकुल जीवन सुखकर मधुर हसन्तम्
गाय गाय वसन्त रागिणि ऋतुराज वसन्तम् ॥ध्रु.॥

शशि पिककीर मयूर मधुव्रत निचय समाकुल सुषमाकान्तम्
सकलाशावृत चटुल समीरण शीतल पूत सुगन्ध विभान्तम् १

युवतीजन हृदयारविन्द मधुबिन्दु गुञ्जन चपल मिलिन्दम्
मदनानल ज्योतिर्मय सूनपरागातिशयानन्तानन्दम् २

धरणियुवतीरञ्जन प्रथमसमागम संतत बहुनिरतम्
विकसित नीरज रागपराग विचर्चित मधुपरिमल हसितम् ३

खगकुल कोकिल कूजन मङ्गलवाद्य सुनादावलि कलितम्
बम्भर गुञ्जन शब्दाम्बित ऋतुगुणगण नामावलि लसितम् ४

शशी — (आकर्ण्य) प्रिये ज्योत्स्ने मदनाभिरामनृपतेः पुत्रिका यामिनी संगीतराज्ञी गायन्ती आस्ते। एहि गच्छावः श्रोतुम्। (इति उभौ गच्छतः)

(संगीत शालायां मृदङ्ग मर्दल वीणा पणव वेणु इत्यादयः सन्ति, यामिनी वीणा वादयन्ती गायन्ती आस्ते। तस्याः निकटे देवी रतिः उपविश्य गानं शृणोति)

गीतम् (भीमपलास रागे)

आयाता मधुर मधुमामिनी । मुग्धवधूजन जीवनदायिनी
मलयानिल चञ्चल गामिनी । मधुमय जीवित वसन्तभामिनी ॥ध्रु.॥

चिरयति मे जीवन वसन्तदाता । अभिनव यौवन मदसंभरिता
रसमय प्रियतम पदसंगीता । वल्लभ प्रतिकृति दर्शन रमिता १

निन्दति स्वान्तं रञ्जित संन्ध्यारागम् । शतथा मन्जुल गन्धिल कुसुमपरागम
मधुरं गायति प्रियतम मोहन रागम् । प्रथयति लोके प्रेम लतानुरागम् २

परभृतविरुतं कुरुते हृदयम् । पति विरहित जनमनुरागमयम्
कर्षति चापं मुञ्चति शरनिचयम् । अबलाजन हृदयमदयमदनोऽयम् ३

रतिः — बाले यामिनि त्वं संगीत नाट्चयोः गायिका अपिच अभिनेत्री संजातासि । सम्यक् गेयमिदं गीतं त्वया । अस्य गीतस्य अर्थः कः विस्तारय पुत्रि ।

यामिनी — मातः अहं संगीतं जानामि, नाट्यं जानामि, किन्तु अस्य गीतस्यार्थं न जाने ।

रतिः — अर्थं विना पठनं गानं च व्यर्थं भवति ।

यामिनी — जानामि मातः । नटने गायने च विना संस्कृत साहित्यस्य ज्ञानं तन्निष्टः रसः पराकाष्ठां न प्राप्नोति ।

रतिः — अर्थज्ञानं विना आनन्दः कथं भवति ।

यामिनी — न भवति । किन्तु केवल श्रवण दर्शनमात्रेण अर्धानन्दो भवति ।

रतिः — कस्येयं गीतिः ।

यामिनी — गीर्वाण गेयचक्रवर्तिनः गीतिरियमिति जगति प्रथा वर्तते ।

रतिः — योवा कोवा भवतु इयं गीतिका श्रवणानंदकरी केवलं नहि किन्तु अत्यन्तात्मानंदकारिणी भवति ।

यामिनी — जननि, मे संस्कृत साहित्याभ्यासे अत्यन्त आग्रहः वर्तते। भवती पितरं निवेद्य संस्कृत काव्यप्रपन्चपठने सुव्यवस्थां कारय।

रतिः — बाले अहमपि तथैव भावयामि। संस्कृतज्ञानेन विना सर्वाः कलाः निष्फलाः, सकलाः विद्याः प्राणहीनाः भवन्ति। सर्वं अभ्याससमुदायः संस्कृतात्माहीनः निर्जीवः भवति। संस्कृतज्ञानेन विना कलाभिमानः विडम्बनाप्रायः भवति।

रतिः — बाले त्वं सर्वाङ्ग सुन्दरी। सत्यं यामिनी इव राजसे। किन्तु यदि प्रसन्नचन्द्रस्य आविर्भावः भवेत् तर्हि सर्वं जीवितं कलामयं भवत्येव।

यामिनी — (अवहित्थया वीणां पार्श्वे निक्षिप्य उत्तिष्ठति)

रतिः — (हसन्ती) बाले कथं त्वं लज्जावनताऽसि : ?

(ततः प्रविशति वेत्रवती)

वेत्रवती — तत्र भवति राज्ञि अभिवादयेऽहम्। (इति अभिवादनं करोति) तत्रभवत्योः उपस्थितीः अपेक्ष्यते महाराजेन।

रतिः — हन्जे, त्वं गच्छ। आवां आगच्छावः।

वेत्रवती — यथाज्ञापयति देवी। (इति नमस्कृत्य गच्छति)

रतिः — बाले यामिनि एहि गच्छावः। (इति यामिन्यासार्थं गच्छति)

(यवनिका पतति)

* * *

द्वितीयं दृश्यम्

(मदनाभिराम नृपतिः सिंहासने उपविष्टः परिचारिके वीजयतः अमात्यः किन्चित् दूरे पार्श्वतः आसने उपविष्टः)

मदनः — अमात्य शेखर, अद्य सर्वत्रापि देशे घोषणा कर्तव्या।

अमात्यः — कामुद्दिश्यघोषणाकर्तव्या निवेदयन्तु भवन्तः।

मदनः — अमात्य शेखर, संगीतनाट्याभिनिवेशिनां युवतीनां संस्कृतं पाठयितुं एकः काव्यालङ्कारज्ञः पण्डितः अनुपदमेव अपेक्ष्यते इति घोषणां कारयन्तु।

अमात्यः — महाराज कुमार्याः संस्कृताध्यापने काव्यालङ्करणज्ञस्य आवश्यकता कथं वर्तते। अस्मदीय राज्ये बहवः पण्डितोत्तमाः सन्ति। तेषु यः कश्चन नियुक्तः यदि भवेत् सर्वमपि सुव्यवस्तं भवेत् इति मे अभिप्रायः।

मदनः — साधूक्तं भवता। किन्तु अत्रस्थाः पण्डिताः पण्डितं मन्यमानाः। ते अतीव छान्दसाः उत डाम्बिकाः, नोचेत् सर्वशास्त्राधीतारः नाहं जाने।

अमात्यः — बहवः वैयाकरणाः वर्तन्ते।

मदनः — वैयाकरणाः कविताकन्यायाः जनकोपमाः भवन्ति। ते न जानन्ति कविता सौन्दर्यम्।

अमात्यः — विना च व्याकरणं संस्कृताध्ययनं कथं भविष्यति महाराज।

मदनः — अमात्यवर्य जानामितत्। किन्तु कलाभिमानिनां अधिक व्याकरण पाण्डित्यं मा भवतु। तेषां तेन पाण्डित्येन उपयोगः नास्ति। कवितायाः भाषायश्च यावत् आवश्यकी तावत् केवलं व्याकरणं सम्यक् अध्ययनीयं वर्तते।

अमात्यः — तथा यदि भाति भवतां ऊहाप्रपञ्चे, तर्हि तार्किकाः विद्यन्ते राज्ये। बिना च व्याकरणतर्कं शास्त्राध्ययनं संस्कृतभाषाध्ययने पाटवः न भवति।

मदनः — महामात्य, कलाभिमानिनां तर्केण किं प्रयोजनं। तार्किकाः अलर्क समानाः। ते कविता कन्यायाः भ्रातृस्थानं भजन्ते।

अमात्यः — मदन भूपते, एवं यदि भवेत् तर्हि मीमांसकाः सन्ति राज्ये। मीमांसाशास्त्रं ज्ञानदायकं भवति। तच्च शास्त्रं सर्वशास्त्राणां आयतनं भवति।

मदनः — मन्त्रिवर्य, मीमांसकाः इहलोकं संत्यज्य परलोक चिन्तकाः भवन्ति। तस्मात् ते नपुंसकप्रायाः इति केषांचन मतम्। तैः शास्त्रिभिः कलाविदां, कलाभिज्ञानानां न किमपि प्रयोजनं विद्यते।

अमात्यः — तर्हि काव्यालङ्कारालङ्कृताय पण्डिताय घोषणां कारयिष्यामि ।

मदनः — शीघ्रं कारयन्तु घोषणाम् ।

दौवारिकः — (प्रविश्य) महाराज । बिल्हणोनाम कश्चन कविः काश्मीर देशात् समागतः द्वारि तिष्ठति तत्रभवतः द्रष्टुम् ।

मदनः — अनुपदं प्रावेशय तं काश्मीर कविम् ।

दौवारिकः — यथाज्ञापयति देवः । (इति प्रणम्य गच्छति)

मदनः — अमात्यवर्य, वयं अभ्यागतं विचारयिष्यामः । कोऽयमिति ।

अमात्यः — काश्मीर देशात् समागतः इत्यनेन ज्ञायते, अयं काश्मीर देश संस्कृतपण्डितः कविश्च इति ।

मदनः — पश्यामः ।

(ततः प्रविशति कविवेषे बिल्हणः)

बिल्हणः — (हस्तमुद्यम्य) स्वस्ति भवते ।

विभाति लोके गगनं प्रशान्तं । मृगाङ्कभाभिः प्रियया मिनीषु ।
किमत्र चित्रं तव राज्यपालने । दिवाऽनिशं कीर्तित चारुचन्द्रमाः ॥

मदनः — भोः कविवर्य भवतः कवितया वयं प्रसन्नास्मः । अत्रोऽप-विशन्तु भवन्तः । (इति आसनं दर्शयति)

अमात्यः — कविपुङ्गव तत्र भवन्तः काव्यालङ्करणज्ञाः इति मे मनीषा ।

बिल्हणः — अयि अमात्य शेखर ।

काव्यालङ्कार तज्ञोहं । कबितासौन्दर्यमोहितः ।
राजाऽहं कवितराज्ये । मकुटेन विना भुवि ॥

अमात्यः — साधु कविवर्य । काश्मीरदेशात् भवन्तः अत्र आहूताः इव समागतवन्त कथं निवेदयन्तु ।

बिल्हणः — अमात्यवर्य ।

विद्वानहं कविश्चैव । देशभक्तः कलाप्रियः ।
ब्राह्मीकटाक्षपूतोऽहं । राष्ट्रालोकन तत्परः ॥

तस्मात् अस्मदीय पवित्र भारतवर्षं द्रष्टुं समुत्सुकः सकलधराधिप मण्डलं मदनाभिरामनृपतिं च द्रष्टुं समागतोऽस्मि ।

अमात्यः — कविवर्य, नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा इति शास्त्र प्रमाणं विद्यते । भवान् एकाकी कथं समागतोऽस्ति ।

बिल्हणः — शास्त्रप्रमाणं वर्तते । किन्तु अहं एकाकी, ब्रह्मचारीच, तस्मादेव भारतवर्षं द्रष्टुं समागतोऽस्मि ।

मदनः — भारतवर्ष दर्शनेन कोलाभः वर्तते ।

बिल्हणः — महाराज, प्रत्येक देशभक्तस्य भरतराष्ट्र दर्शनं योग्यं भवति । सर्व भारतराष्ट्रदर्शनेन निखरा देशभक्तिः भवति जनस्य ।

मदनः — अयि भोः कविवर्याः भवन्तः अस्मिन् राज्ये कति दिवसाः स्थास्यन्ति ।

बिल्हणः — महाराज वयं भ्रमराः इव इतस्ततः ज्ञानमधुसंचयनार्थं भ्रमामः । नाहं जाने कति दिवसाः अत्राहं स्थास्यामीति ।

मदनः — कविवर्य, भवान् कतिपय वत्सराणि अत्रैव अस्मदीय राज्ये स्थित्वा मम कुमार्यै काव्यालङ्कारशास्त्रं पाठयन्तु इति अस्मदीय देशः ।

बिल्हणः — महाराज अहं भवतां आदेशं स्वीकृत्य शिक्षको भूत्वा संस्कृतभाषां काव्यालङ्कारशास्त्रंच अध्यापयेयम् ।

मदनः — मे कुमारी यामिनी संगीतनाट्ययोः निष्णाता तस्यै अध्यापनीयं वर्तते ।

बिल्हणः — महाराज, मम कश्चित् नियमः विद्यते ।

मदनः — कोऽयं नियमः ?

बिल्हणः — अहं मम जीवने कुष्ठरोगिणं न पश्येयं इति ।

मदनः — अस्मदीय देशे कुष्ठरोगिणः नसन्ति ।

बिल्हणः — निरस्त कुष्ठरोगिणं देशं कुर्वन्त्विति मम विज्ञप्तिः ।

मदनः — मा विचारयन्तु भवन्तः । सर्वं यथायोग्यं कुर्याम् ।

अमात्यः — महाराज, अम्बरमणिः गगनमध्यं आरोहति त्वर्यतां मध्यान्ह भोजनाय ।

मदनः — हां, अद्य सभा परिसमाप्ता । अमात्यवर्य बिल्हण महाकवये योग्यं सुसज्जितं वसति स्थानं प्रकल्पयन्तु । (इति निर्गम्छति)

(यवनिका पतति)

* * *

चतुर्थं दृश्यम्

(मदनाभिरामनृपतिः अमात्यश्च उपविष्टौ स्वीय स्थानयोः)

मदनः — अमात्य शेखर अस्मदीय भाग्यवशात् अस्माकं अप्रयत्नेन कुमार्याः शिक्षणार्थं एकः महाकविः अस्मदीय गेहं संप्राप्तः । स्वयं तीर्थक्षेत्रं यत् अवगाहनार्थं गम्यते, तदेव अस्मदीय संमुखं समागतम् ।

अमात्यः — सत्यमुदीरितं भवद्भिः । (इति शङ्कते)

मदनः — किमपि भवद्भिः आशङ्क्यते ।

अमात्यः — महाराज, अयं कविः, युवाः, सुन्दरः, पण्डितः, अलंकारशास्त्रज्ञः । यदि अयं कुमार्याः शिक्षकः भवेत् तर्हि क्षत्रिय कुलस्य कलङ्को भविष्यतीति मया आशङ्क्यते ।

मदनः — मन्त्रिवर्य, वयं सुक्षत्रियाः ते बाह्मणाः कवयः । गौतम धर्मसूत्रानुसारं सलोम विलोम विवाहः मा भूयात् इति केवलं अस्मदीय अभिप्रायः ।

अमात्यः— महाराज, यामिनी तन्वी, श्यामा, संगीतनाट्यनिष्णाता। अस्मिन् संदर्भे गुरुशिष्य भावनापेक्ष्या प्रियप्रेयसीभावः शतथा स्पष्टं संदृश्यते।

मदनः — भवद्भिः प्रतिपादितं सत्यं प्रतिभाति मे।

अमात्यः — अत्र विद्यमानविषयाः एतादृशाः विद्यन्ते। यस्मिन् कस्मिन् क्षणे यत् किमपि भवितुं शक्यं भवति।

मदनः — इयं लोकरीतिः यत् संगीतेन जनः मोहितः भवति।

अमात्यः — (विहस्य) नाट्येन कामुकः भवति।

मदनः — साहित्येन रसिकः भवति।

अमात्यः — मानवः एकेन गर्वितः भवति।

मदनः — (विहस्य) किं वक्तव्यं समवायेन।

अमात्यः — तस्मात् अहं चिन्तयामि कमप्युपायम्।

मदनः — कोऽयं उपायः।

अमात्यः — अहं एवं चिन्तयामि। कविः बिल्हणः कुष्ठशरीरिणं न पश्यतीति तदीय भाषणेन अस्माकं विदित मासीत्। तस्मात् वयं एकं नाटकं खेलिष्यामः।

मदनः — किं तन्नाटकं अमात्यवर्य।

अमात्यः — महाराज शृण्वन्तु भवन्तः। यामिनी अक्षणाकाणं न पश्यतीति वयं जानीमः।

मदनः — हां सत्यम्। तस्मात्।

अमात्यः — तस्मात् यामिन्यै, बिल्हणः अक्षणाकाणः इति, बिल्हणाय यामिनी कुष्ठरोगिणी इति वक्ष्यामः। तयोर्मध्ये पटमेकं बध्वा विद्याभ्यासार्थं प्रारम्भं करिष्यामः इति मे बौद्धिक तरङ्गः प्रचोदयति माम्।

मदनः — अमात्यवर्य, भवान् अत्यन्त बुद्धिशाली। अयं अद्भुतोपायः।

अमात्यः — एषां यामिनी पटस्य इतः पठिष्यति, पटस्य ततः कवि बिल्हणः अर्थं कथयिष्यति। कतिपयकालानन्तरं यामिनी गीर्वाणकवयित्री भविष्यति।

मदनः — इयं कल्पना अभूतपूर्वा अपिचावश्यं आचरणीया। एवमेव ताभ्यां द्वाभ्यां सूचयितव्यम्।

अमात्यः — महाराज, शुभस्य शीघ्रम्। श्वः प्रभृति संस्कृत शिक्षणा प्रारम्भ्यते।

मदनः — अमात्य भवान् गत्वा सर्वं व्यवहारं स्वयं विलोक्य कारयतु। (इत्युत्थाय गच्छति)

अमात्यः — तथैव (इति राजानं अनुसरति)

(यवनिका पतति)

* * *

चतुर्थं दृश्यम्

(पटस्य उभयतः यामिनी बिल्हणौ उपविष्टौ)

यामिनी — अयि गुरो अभिवादये। (इति नमस्करोति)

बिल्हणः — कल्याणमस्तु, विदुषी भव। (इति हस्तमुद्यम्य आशिषः ददाति) अयि तरुणि यामिनि, मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रशंसते। तस्मात् त्वं प्रथमतः दैवप्रार्थनां कुरु। अनंतरं पाठः प्रारंभ्यते।

यामिनी — करोमि भोः।

शुक्लांबरधरं विष्णुं । शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत् । सर्वविघ्नोऽप शान्तये ।।

बिल्हणः — दैवस्तोत्रं सम्यक् कृतं भवत्या । त्वं रघुवंश काव्ये प्रथम श्लोकं पठ ।

यामिनी — वागर्थाविव संपृक्तौ । वागर्थः प्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे । पार्वती परमेश्वरौ ।।

बिल्हणः — कुमार संभवकाव्ये प्रथम श्लोकं पठ ।

यामिनी — अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा ।
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी विगाह्य ।
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ।।

बिल्हणः — अद्य एतावत्पर्यन्तं विरम । त्वं गच्छ । सर्वं यत् कथितं तत् कण्ठपाठं कुरु ।

यामिनी — तथैव करिष्यामि गुरो । नमांसि भोः गच्छाम्यहं । (इति गच्छति)

बिल्हणः — अहो इयं शरच्चत्र चन्द्रिका । एषा रसिकान् डोलायमान मानसान् करोति । अहो चन्द्रमाः, लोके सर्वासु भाषासु सर्वे कवयः भवन्तं अनेक सहस्र वर्षेभ्यः वर्णयन्ति । तथापि न कोऽपि तृप्तः अभूत् । अहं अधुना त्वां एवं वर्णयामि ।

अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे ।
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे ।
इन्दोयद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते ।
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ।।

(ततः प्रविशति यामिनी किंचित् शृण्वन्ती)

यामिनी — (मनसि) अहो बिल्हणकवेः कण्ठगत स्वरः इव प्रतिभाति। (आकर्ण्य) हा सत्यं इदं बिल्हणकवेः स्वरः एव। इदं गीतं नहि। सर्वमपि श्लोकबद्धं भवति। अरे अयं आकाशे विराजमानं चन्द्रमसं विलोक्य कवितां करोतीति मन्ये। इयं अस्य कविता इव आभाति। अहो अस्य कवितायाः मधुरता : अहो कण्ठगतस्वर माधुर्यता च। अयं अन्धः खलु। अन्धः चन्द्रमसं विलोक्य कथं कवितां करिष्यति। अत्र विद्यते किंचित् अव्यक्तं रहस्यम्। भवतु मे व्रतभङ्गः। अहं एनं कविपुङ्गवं अवश्यं पश्येयम्। (इति पटं उन्नमय्य तं पश्यति) अहो किमयं मानवः उत देवः। कियान सुन्दरः अयं कविः। अयं कवित्वमिव सुन्दरः। अयं अन्धः नहि। अयं आकर्णान्त विशाल लोचनः। अयं यामिनी रमण चन्द्रमाः। अयं संगीत साहित्य कलानिधिः। लोकः एनं अन्धः इति कथयति। बत अहं अस्य दर्शनानुपदमेव चित्तजव्यथाव्याधिना पीडिता भवामि। नाहं सहे इमां बाधाम्। (इति गत्वा तस्य उत्सङ्गे पतति) महाकवे रक्षतु भवान्।

बिल्हणः — अहो त्वं यामिनी। त्वं कुष्ठरोगिणी नहि। अहो इयं लावण्यमूर्तिः। इयं सुवर्ण शलाका। यामिनी भवती संस्कृतसाहित्यस्य रस मूर्तिः। त्वं रसात्मा। अहं त्वां मन्मथसाम्राज्यराज्ञीं करिष्यामि। उतिष्ठ। (इति तां उत्थापयति)

यामिनी — अयि बिल्हणकवे त्वं मे जीवितम्। (इति तमालिङ्गति)

(यवनिका पतति)

* * *

पंचमं दृश्यम्

(मदनाभिराम महीपतिः, तस्य पत्नी रतिः, अमात्यश्च उपविष्टाः सर्वे विचारग्रस्ताः विषण्णवदनाः भवन्ति)

मदनः — अयं विल्हणः, कविः, पण्डितः इति सानन्दं स्वागतं व्याहृतम्। कुमायैं संस्कृतशिक्षणा सम्यक् भविष्यतीति परमोत्सुकः अभवम्। किन्तु सर्वमपि भस्मचये विकिरित सुगन्धजलमिव जातम्। वंशः कलङ्कितः बभूव।

अमात्यः — प्रभो मानवः एकं चिन्तयति दैवं अन्यत् विदधाति। प्रथमतः अस्माभिः सर्वं सुविचार्य सम्यक् रचना कृता। सापि रचना वृथा संजाता। दैवशक्तिः प्रबला चकासे।

रतिः — मन्त्रिवर्य, एतादृशद्रोहस्य प्रतिक्रिया अवश्यं करणीया विद्यते। किं कर्तव्यं, कथं कर्तव्यं विचार्यताम्।

मदनः — एतादृश कर्मणः वध्यस्थाने बिल्हणस्य गळकृन्तनमेव शिक्षा योग्या भवति। कोऽत्र भोः।

दौवारिकः — (प्रविश्य) अहमस्मि भोः।

मदनः — हन्तकौ समाह्वय।

दौवारिकः — यथाज्ञापयति देवः। (इति निर्गच्छति)

(ततः प्रविशतः हन्तकौ)

हन्तकौ — (अर्धनामित शरीरौ) आज्ञापयन्तु भवन्तः।

मदनः — कुकवि राजद्रोहिणं बिल्हणं वध्यस्थानं नीत्वा गळं निकृन्त्य तस्य मांसवसादिकं शृगालेभ्यः श्वभ्यः गृध्रवायसेभ्यः विकिरताम्।

हन्तकौ — यथाज्ञापयति देवः। (इति नमस्कृत्य गच्छतः)

रतिः — महाराज भवतां आदेशः दयाविहिनः भवन्तः बहुवारं विचार्य कुर्वन्तु।

मदनः — नियमविनियमौ सर्वेषां एकपद्धत्या भवतः। नात्र प्रतिसंहरः भवति।

अमात्यः — महाराज, पुनर्विचारं कुर्वन्तु भवन्तः

मदनः — ममाऽदेशे न लेशोऽपि प्रमादः विद्यते। (इत्युत्थाय वेगं गच्छति, अमात्यः रतिश्च गच्छतः)

(यवनिका पतति)

* * *

षष्ठं दृश्यम्

(ततः प्रविशति बद्धहस्तः हन्तकाभ्यां आनीयमानः बिल्हणः)

प्रथमः — अरे राजद्रोहि चल रे चल।

द्वितीयः — अयं कविः।

बिल्हणः — सत्यमेवाहं कविः। कवितां करोमि शृणु।

जीवने प्रेमसंपूर्णे। मधुरं मरणं सदा।
एतादृशं प्रेमसौख्यं। सर्वेषां नैव जायते॥

हे यामिनि त्वं मधुमयमासान् स्मारं स्मारं सुखमनुभव।

प्रथमः—अरे राजद्रोहि कुमार्याः नामोच्चारणं मा कुरु। सत्वरं चल।

बिल्हणः — **मनोज्ञशिल्पां सततं हसन्तीं।**
प्रियां सुसंगीतरतां स्मरामि।
नाट्यादि संमूर्छित चित्तसद्मां।
रसस्वरूपां प्रिययामिनीं ताम्॥

द्वितीयः — अरे कुकवे मोच्चर कुमार्याः नाम ।

बिल्हणः — चन्द्रमण्डलं यामिनी कर्णकुण्डलं ।
वल्गु वल्गनं कामिनी रम्यमण्डनम् ।
रम्यभाषणं भारती काव्यमण्डनं ।
दर्पणोऽयं यामिनी गण्डमण्डलम् ।।

प्रथमः — अयं कामिनी उन्मत्तो जातः । अरे सर ।

बिल्हणः — सर्वं विशाले परिदृश्यमानं ।
धरातले नश्वरमेव भाति ।
न जीवने सत्यमिहास्ति लोके ।
प्रियाङ्गनासंगमजन्यसौख्यात् ।।

द्वितीयः — अरे त्वं राजद्रोही असि । त्वं कविता प्रपञ्चे निवसन् वाह्यं न जानासि । अधुना त्वं किं जानासि ? कुत्रनीयसे इति ।

बिल्हणः — जीवामि नाहं सखि यामिनीं विना ।
जानामि नाहं सुरतं बिना भुवि ।
प्राप्नोमि सर्वं मम सौख्य मूलकम् ।
जिघ्रामि तन्वङ्गि कलासुवासनाः ।।

प्रथमः — अस्य कविता उत्तरोत्तरं सारभूयिष्टं भवति । भवतु श्रोष्यावः, कियत् कालं कवितां करिष्यति ।

बिल्हणः — प्रिये मन्मथ क्रीडा रम्ये । (यामिनी स्तोत्रं करोति)

स्तोत्रं (दुर्गा रागे गीयते)

हे यामिनी, चन्द्र बिम्बानने । हे कामिनी, पक्व बिम्बाधरे
हे मानिनि, भ्रमर लोलालके । हे भामिनि, मञ्जु मन्दस्मिते ध्रु.

हे तापसंहारिणि, सौख्य संदायिनी। कामसंवर्धिनि, कुंभि कुंभस्तनि
कङ्कणालंकृते विभ्रमालंकृते। भोगवासप्रिये, कामगन्ध प्रिये १

नित्य सौख्यस्थिते, लास्य हेवान्चिते चारु भावावृते, चारु हासावृते
बाहु बन्धस्थिते, भावचित्रस्थिते। काव्यशय्यास्थिते नित्यहावस्थिते २

तुभ्यं नमो यामिनि। तुभ्यं नमो भामिनि
पाहि मां पाहि मां पाहि मां। तुभ्यं नमः ४

द्वितीया — अरे, अयं देवी स्तोत्रं करोति।

प्रथमः — इदं नहि देवी स्तोत्रं भासते! किन्तु यामिनी दण्डकमिव द्योतते।

बिल्हणः — **काश्मीरकुङ्कुमपराग विलिप्तगण्डा।**
रोलम्बकलिमसमान सुदीर्घकेशा।
श्रीनागरे नुत लतान्तपरिमलास्या।
हे यामिनि प्रियसखि क्षितिदिव्यगात्रि॥

द्वितीयः — अयं मरणात् भीतः स्तोत्रं करोति।

बिल्हणः — **नाहं बिभेमि दयिते मरणात् कदापि।**
तृप्तोऽस्मि ते विरह पीडित रुग्णचित्तः।
नैवास्ति दीर्घनयने भवता विनान्या।
मामुद्धरोद्धर शुभे नुतचारुशीले॥

प्रथमः — अहो एषः न चलति।

द्वितीयः — अयं अधुना उन्मत्तः जातः। अस्य ताडनमेव औषधं भवेत्।

(यवनिका पतति)

* * *

सप्तमं दृश्यम्

(सिंहासने राजा चिन्ताक्रान्तः उपविष्टः रतिः पार्श्वे विद्यमान सिंहासने चिन्ताक्रान्ता उपविष्टा। ततः प्रविशति अमात्यः)

अमात्यः — महाराज स्वस्ति भवते। (इति आसने उपविशति)

परिचारिका — (प्रविश्य) नमांसि महाराज, कुमारी यामिनी, बिल्हण कवे, कवि बिल्हण, इति जल्पन्ती विवशाङ्गी पतिता।

मदनः — परिचारिके, त्वं गच्छ।

परिचारिका — यथाज्ञापयति देवः। (इति गच्छति)

मदनः — सा मृता इति मन्ये।

रतिः — तथा मावदतु महाराज। इयमेका पुत्रिका अस्माकम्।

मदनः — किं प्रयोजनं तया राजवंशजानाम्। सा राजवंश कलङ्किनी जाता।

रतिः — महाराज, कोऽयं राजवंशः यः कलङ्कितः। (इति कृत्वा भवति)

अमात्यः — मर्षय महाराज्ञि।

(ततः प्रविशति दौवारिकः)

दौवारिकः — (नमस्कृत्य) महाराज, कुमारी यामिनी कवि बिल्हण, मम जीवनदायिन् इति जल्पन्ती सोरस्ताडं क्रन्दति।

मदनः — (विषण्ण वदनः) तां अत्रे प्रावेशय।

दौवारिकः — यथाऽज्ञापयति देवः। (इति गच्छति)

(ततः प्रविशति यामिनी विषण्णवदना)

यामिनी — महाराज, अभिवादये। (इति नमस्करोति)

मदनः — यामिनि, दैवदृष्ट्यां सर्वे समानाः। नात्र विद्यते लेशोऽपि पक्षपातः। राजद्रोहिणां मदीय राज्ये नहि स्थानं विद्यते।

यामिनी — महाराज, अत्र कोऽभूत् राजद्रोही।

मदनः — यामिनि, अत्र काऽभूत् राजद्रोहिणी इति, पृच्छ।

यामिनी — किमपराद्धं मया।

मदनः — राजपरम्परा कलङ्कीकृता, खण्डिताच।

यामिनी — राजपरम्परा मण्डिता इति वक्तव्यम्।

मदनः — साम्प्रदायेन भूषितोऽयं राजवंशः त्वया शतथा दूषितः।

यामिनी — कथम्?

मदनः — काश्मीर पण्डित बृवसंगमेन।

यामिनी — तस्मादेव ब्रवीमि काश्मीर भूषणेन भूषितः इति।

मदनः — ब्राह्मणक्षत्रियाणां समागमः असांप्रदायिकः।

यामिनी — इयं परम्परा अति प्राचीना महीधरेभ्यः।

मदनः — त्वं मे नहि बोधयिष्यासि।

यामिनी — अधुनाहं अधीत सर्वशास्त्रा अस्मि। कोऽयं पराशरः? केयं मत्स्यगन्धी।कोऽयमगस्त्यः? का लोपामुद्रा?

मदनः — यामिनि तासु कथासु विद्यमान रहस्यं अविचार्य त्वत्कतृकं साध्विति निरुपयितुं प्रयतसे कुवादैः।

यामिनी — नहि निरूपयामि। सत्यमिति नेत्रोऽन्मीलनं कारयामि।

मदनः — एषः संगमः अस्वाभाविकः।

यामिनी — कथमयं अस्वाभाविकः।

मदन — परम्परागत विवाह पद्धत्या न कृतोऽयं संगमः।

यामिनी — परम्परागत विवाह पद्धत्या कृतोऽयं संगमः।

मदनः — त्वं राजानं तृणी करोषि। अपेहि मम संमुखात् पापी।

रतिः — अयि देव, यामिनी यत् कथयति तत् सत्यमेव। तयोः विवाहः समजनि, यतः द्वयोर्मध्ये यवनिकापटं निक्षिप्तम्। संस्कृत भाषया वेदमन्त्रैश्च अन्योन्य संभाषणेन अयं विवाहः कृतः।

मदनः — राज्ञि, त्वमपि यामिनीं अभिसरसि।

अमात्यः — महाराज। ताभ्यां यदुक्तं तत् सत्यमेव। अपिच अयं ब्राह्मणः, कविः पण्डितश्च। सुन्दरः युवा। भारतनंदनवनायित काश्मीर देशात् समागतः सर्व लक्षणोपेतः।

मदनः — संस्काराः भिन्नाः भवन्ति महामात्य।

अमात्यः — भारत राष्ट्रीयानां सर्वे संस्काराः एकरूपात्मकाः भवन्ति भोः। "कन्या वरयते रूपं" अपि च द्वयोर्मध्ये अनुरागः वर्तते। द्वावपि संगीत साहित्य विद्वांसौ। समवयस्कौ, अनुरूपिणौ। सर्वसुगुणसंपत्तिः एकत्र राशी भूता!

मदनः — अयं अनुलोम विलोम विवाहः न भवति किम्?

अमात्यः — अधुना गतजलसेतुबन्धनं किमर्थम्? महाराज, मे बुद्धिः कथयति, अयं सर्वथा युक्तः योग्यः विवाहः इति।

मदनः — अमात्य, अङ्गीकरोम्यहं ते युक्तिवादम्। (यामिनीं विलोक्य) कुमारि यामिनि, त्वं मा विचारय। निश्शङ्कं त्वं तव पतिं विल्हणमनुव्रज। सुखेन तेन सार्धं जीवनं यापय। अत्र संगीतसाहित्ययोः विवाहः कृतः।

यामिनी — पितः भवान् उदारवान्। राष्ट्रहितः जीवनः। अहं भोः अभिवादये। (इति नमस्कृत्य मातुः समीपं गत्वा मातरं आलिङ्ग्य नमस्कृत्य मन्त्रिणः समीप आगत्य तं नमस्कृत्य) अयि अमात्यवर्य अहं भवतां आशिषः कामये। (इति नमस्करोति, अमात्यः आशिषः ददाति, यामिनी गच्छति)

मदनः — (घण्टां ताडयति)

(ततः प्रविशति भटः)

भटः — अयमस्मि देवः। (इति नमस्करोति)

मदनः — अस्मदीय जामातुः कविबिल्हणस्य वधामा भूयात् इति सत्वरं वध्यस्थानं वार्तां प्रेषय।

भटः — यथाज्ञापयति देवः। (इति निर्गच्छति)

(यवनिका पतति)

* * *

अष्टमं दृश्यम्

(वध्यस्थाने बिल्हणः भटौ च प्रविशन्ति, तौ स्वीय कृपाणौ धारायुते कुरुतः, बिल्हणः कथयति)

बिल्हणः — अहो मे हृदयं अति निर्भरं भवति। यतः

यामिनी कामिनी भूत्वा। प्रविवेश हृदन्तरम्।
यथाऽपगा विशत्याशु। रसराशिं महोदधिम्॥

(ततः प्रविशति भटः)

भटः —अयि हन्तकौ, बिल्हण महाकविः मदनाभिराम नृपतेः जामाता तस्मात् अयं अवध्यः इति राज्ञां आदेशः।

प्रथमः — अयं बिल्हणः मृत्युमुखात् परावृत्तः। अयं मृत्युंजयः।

द्वितीयः — अयं महाराजानां जामाता अभूत्। अयं अस्माकं पूज्यः। (इति नमस्करोति द्वावपि हन्तकौ गच्छतः)

(ततः प्रविशति यामिनी)

यामिनी — बिल्हण महाकवे क्षमस्व माम्। अहमेव कारणं तव अस्याः दशायाः। (इति पादयोः पतति)

बिल्हणः — प्रिये यामिनि, नापराद्धं मे भवत्या। इयं दशा गीर्वाण साहित्ये भारतवर्षे च वैशिष्ट्यपूर्णं प्रतिभाति। अयं विवाहः लोक सामान्य विवाहः नहि, किन्तु अयं संस्कृत संगीतयोः विवाहः। अयं आदर्श विवाहः। नात्र चिन्ता कार्या। आवां संस्कृत संगीत कल्याणकारकौ अभवाव। (इति तां उद्धरति)

यामिनी — प्रिय, बिल्हण, भवान् भारतीय संस्कृति प्रतीकः अस्ति। ते भावना अत्यन्त उदार स्वरूपिणी। अहं नितान्तं भवतां सहवासेन भारतीय संस्कृतिसंरक्षणे कटिबद्धा भवेयम्।

बिल्हणः — प्रिये यामिनि,

काश्मीरकुङ्कुमपराग विलिप्तगण्डा।
रोलम्बकालिमसमान सुदीर्घकेशा।
श्रीनागरे नुत लतान्तपरीमलास्या।
हे यामिनि प्रियसखि क्षितिदिव्यगात्रि॥

(इति तां आलिङ्गतुं इच्छति)

यामिनी — (किंचित् पश्चात् अपसृत्य) प्रिय सर्वेषां समक्षं शृङ्गार प्रदर्शनं किमर्थम्? तच्च प्रदर्शनं केलीगृहे कर्तव्यम् निर्भीकम्। प्रिय, जानाम्यहं, त्वं बहु बुभुक्षितोऽसि इति। किन्तु पश्य जगति जनः बुभुक्षितोऽपि भोजनं एकहस्तेनैव खादति न किन्तु द्वाभ्यां हस्ताभ्याम्। किंचित्कालं धैर्यमवलम्बस्व।

बिल्हणः — प्रिये विना च तव दर्शनं तव देहस्पर्शनं तवाधरपानं नाहं जीवितुं शक्नोऽमि, एहि, निवसतु मे बाहुपञ्जरे शुकी इव। (इति बाहू प्रसारयति)

यामिनी — प्रिय शृणु, आवयोः संगमे अहं एवं भवामि, चिन्तयामिच।

बिल्हणः — कथम्?

गीतम् (कल्याणी रागे)

यामिनी -- त्वमेवाहं त्वमेवाहं त्वमेवाहर्निशं मे
जीवने रमसे भृशम्, स्फुरशेऽनिशम् ध्रु.

एषा पौर्णिमा रम्यानिशा
बालाहं सदा सुतरां सुखे विवशा
त्वददर्शन विस्मृत तनु भावा
आतत चित्तज भावावेशा ।। १

बिल्हणः — चालन चञ्चल गुरुतर श्रोणी भारा
व्यावर्तन शिखरित पीवर कुचभारा
कङ्कण झण झण निक्वण क्वणिता
पारयसीहा हृदयं परवश कामावेशा ।। २

यामिनी — शीतल मार्दव सैकत शय्यायाम्
चन्दन चर्चित गन्धिल देहलतायाम्
शारद शुभ्रांशुक ज्योत्स्नायाम्
क्रीडावावां सुरताऽलिङ्गन डौलायाम् ।। ३

बिल्हणः — ते मधुराधर दंशनकृत भणितम्
तनु ते स्वर्गसुखं परमानन्दम्
तव सुन्दर शारद नीरज मधुवदनम्
आह्वयतीव मधुपानाय यौवन भ्रमरम् ।। ४

यामिनी — त्वत् परिरम्भण पुलकित देहा
व्यपगत लौकिक बाधा पाशा
गत जन्मनि संचित पुण्य बला
सुखमय गाढालिङ्गन विवशा ।। ५

बिल्हणः — मन्मथ शय्या विपुलं श्रोणी बिम्बम्
लाक्षा रंजित शिंजा ध्वनितं पदलास्यम्
कुरुते मे हृदि शाश्वत मुद्रान्यासम्
कल्पय देवि परिरम्भण सुखसमयम् ।। ६

(इति आलिङ्गितुं गच्छति)

(यवनिका पतति)

* * *

पण्डित : ओगेटि परीक्षित् शर्मा, एम्.ए.

जन्म : १० ऑगस्ट १९३०

तेलुगु-संस्कृत भाषाद्वय क्षेत्रे प्रथितयशाः कविः नाटककारश्च ।

प्रकाशितानि संस्कृत काव्यानि

१) ललित गीता लहरी (गेय गीत संग्रहः)
२) यशोधरा महाकाव्यम्(अखिल भारतीय कालीदास पुरस्कारेण-सन्मानितम्)
३) अक्षय गीत रामायणम्(सप्तपदी)
४) कच-देवयानीयम् (नाटकम्)
५) श्रावणम् (नाटकम्)
६) पारीक्षितम् (नाटकम्)
७) नर्तनशाला (नाटकम्)
८) वज्रं वज्रेण भिद्यते (नाटकम्)
९) प्रबोधनम् (नाटकम्)
१०) गुरुदक्षिणा (नाटकम्)
११) उत्तर-गोग्रहणम्(नाटकम्)
१२) स्वप्नानिरुद्धम(नाटकम्)
१३) इन्द्राय-स्वाहा (नाटकम्)
१४) धनुर्भङ्गम् (नाटकम्)
१५) भीष्म प्रतिज्ञा (नाटकम्)
१६) सावित्री (नाटकम्)
१७) काव्यावतरणम् (नाटकम्)
१८) रक्षा वन्धनम् (नाटकम्)
१९) वराह-मिहिरम् (नाटकम्)
२०) विल्हणीयम् (नाटकम्)

प्रकाशनोन्मख साहित्यम्

१) प्रतापराणायनम् (महाकाव्यम्)
२) ते हि नो दिवसां गताः (आत्मचरितम्)
३) सौन्दर्य मीमांसा
४) विश्वनाथ कविता (तेलुगु)
5) Pen-Flowers (English Poetry)

भाषाधिकारी (तेलुगु) भाषासंचालनालयः
विभागीय-कार्यालयः न्यू सेण्ट्रल बिल्डिङ्ग (द्वितीय-भूमिका)
पुण्यपत्तनम् महाराष्ट्र–भारत ४११ ००१.